
„A KATEDRÁRÓL”

A második világháború interpretációja a Magyarországi Református Egyházban*

Fazekas Csaba

Az utóbbi idők történetírásában sokan foglalkoztak a „háborús hétköznapok” vagy a „háború alulnézetben” problémakörével, elsősorban hétköznapi emberek feljegyzései, naplói tükrében.¹ Izgalmas történeti probléma annak rekonstrukciója, hogy mit jelentett a háború a kortársak számára, differenciálható-e a véleményük egy-egy társadalmi, foglalkozási stb. csoport mentén. Előadásomban konkrétan egy kérdést szeretnék alaposabban megvizsgálni: Mit jelentett a második világháború a magyar református egyház lelkeszei, vezetői szerint, különös tekintettel a vidéken élőkre?

A hazai református egyháztörténet-írásban a második világháború fogadtatásával, egyházi interpretációjával kevesen foglalkoztak, egyáltalán az 1939–1945 közötti korszak, ha nem is számít „fehér foltnak” a historiográfiában, a kevésbé kutatott területek közé tartozik. Mind a Horthy-korszak, mind különösen az 1945 utáni kommunista egyházüldözés vonatkozásában gazdagabb történeti feldolgozásokkal találkozhatunk. A háborús évek egyháztörténete ugyanakkor az utóbbi időszakban a kutatások középpontjába került.² Református vonatkozásban is rendelkezünk néhány publikációval,³ kifejezetten a háború interpretációjával foglalkozó, modern szemléletű feldolgozással azonban alig.⁴ A háborúnak az egyház életére gyakorolt álta-

* Rövidebb, angol nyelvű változata elhangzott a „Countryside, Peasant and War in Central Europe in the Modern Era. From Wars of the 16th Century until the Cold War” c. nemzetközi konferencián Prágában, 2016. október 13-án. A publikációhoz szükséges kutatásokat a Reformáció Emlékbizottság támogatta. (A Szerző)

¹ Ld. pl. részletes irodalommal: GYÁNI GÁBOR: A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai. In: Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszágban, 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Bp.–Pécs, 2015. 37–60. p. Gyáni is említi a témakörben fontos kötetet: LUKACS, JOHN: Az európai világháború, 1939–1941. Ford.: Magyarits Tamás – Mészáros Klára. Bp., 1995.

² Ld. pl. a katolikus egyház vonatkozásában: Inter arma, 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2004. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből, II.); Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I. Szerk.: Varga Tibor László. Veszprém, 2015. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 27.); „Nehéz időkben dönteni kell”. A veszprémi püspökség a második világháború idején. Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2016. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 29.)

³ Ld. pl.: MEZEI ZSOLT: A Pápai Református Kollégium veszteségei a második világháborúban. In: *Acta Papensia*, 2001. 1–2. sz. 97–112. p.

⁴ A témát általánosságban összefoglalta: GERGELY JENŐ: A német megszállás és az egyházak. In: *Debreceni Szemle*, 1994. 1. sz. 65–77. p. (továbbiakban: GERGELY, 1994.) 65. p. Általános érvényű megállapításait a konkrét, részletesebb elemzések alátámasztották. Megjegyezzük, hogy a témában készült nagyszabású, evangélikus egyházra készült elemzés teljes mértékben párhuzamba állítható az alább közölt eredményekkel: GICZI ZSOLT: Az evangélikus egyház szerepvállalása Magyarország háborús propagandájában. In: Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszágban, 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Bp.–Pécs, 2015. 143–152. p. Néhány vonatkozó, katolikus egyházra vonatkozó adat: FAZEKAS CSABA: A magyarországi kato-

lános hatásaival részletesebben néhány, ma már tarthatatlan illetve meghaladott szemléletű tanulmány foglalkozik.⁵ (A Kádár-rendszer politikai illetve azon belül egyházpolitikai felfogását igazolni hivatott feldolgozások bár olykor terjedelmesek és forrásközpontúak, következtetéseik levonásakor rendkívül egyoldalúak és sematikusak.) Az újabb vonatkozó áttekintések és monográfiák ebből az időszakból elsősorban az egyház és a holokauszt kapcsolatára, vagyis az antiszemitizmus-vád apologetikus cáfolására és a zsidómentő tevékenység hangsúlyozására koncentrálnak,⁶ például kidomborítják a „Jó Pásztor Bizottság” működését.⁷

Jól ismert tény, hogy az ún. „történelmi” keresztény egyházak a Horthy-rendszer egyik legfontosabb társadalmi szövetségesét jelentették, jelen voltak az emberek mindennapjaiban és az állam életének különböző szintjein. A református egyházhoz a lakosság mintegy egyötöde tartozott, jelentős nemzeti hagyományokra támaszkodott, és maga Horthy is református vallású volt. A társadalom életét szervező egyesületek jelentős része vallási alapon jött létre, minden faluban működtek ilyen közösségek, például férfiak, nők, fiatalok stb. számára. Fontos megjegyezni, hogy a két világháború között az ország lakosságának majdnem kétharmada vidéki, falun élő

likus egyház és a „fasizmus”. In: Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, 2010. 214–222. p.

⁵ KÁDÁR IMRE: Egyház az idők viharaiiban. A magyarországi református egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp., 1957. (továbbiakban: KÁDÁR, 1957.) 97–134. p.; KÓNYA ISTVÁN: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Bp., 1967. 207–236. p. Rövidebb terjedelemben és árnyaltabb szemlélettel: KORMOS LÁSZLÓ: A református egyház a magyar politikai életben. In: Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978. Főszerk.: Bartha Tibor – Makkai László. Bp., 1983. (Studia et acta ecclesiastica, V.) 271–294. p., 290–292. p. A háború kérdését szinte alig említette: BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A magyarországi református egyház 1918–1948 között. In: A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Tanulmányok. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Bp., 1999. 7–100. p.

⁶ Ld. pl. egyes püspöki életrajzok kapcsán: BARCZA JÓZSEF: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In: A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Tanulmányok. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Bp., 1999. 143–154. p.; KISS RÉKA: Ravasz László püspöki működése. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I–II. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. I. köt. 537–578. p., 558–564. p. Ravasz László kapcsán legutóbb: HATOS PÁL: Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete. Bp., 2016. A háború interpretációjával kapcsolatos legutóbbi monográfia: BANK, JAN – GEVERS, LIEVE: Churches and Religion in the Second World War. Transl.: Doyle, Brian. London – Oxford – New York et al., 2016. (Occupation in Europe) Szempontunkból küln. 190–191., 130., 460–464. stb. p.

⁷ Ld. pl.: BALOGH MARGIT: A Horthy-korszak egyházai. In: Magyarország a XX. században. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szerk.: Kollega-Tarsoly István. Szekszárd, 1997. 337–385. p.; LADÁNYI SÁNDOR: A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború idején. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. XI. Bp., 2005. 239–245. p. Ez a megközelítés már közvetlenül a háború után megfigyelhető volt, ld.: BEREZKY ALBERT: A magyar protestantizmus a zsidóüldözések ellen. Bp., 1945. (Reprint: Bp., 1984.) Mindennek árnyaltabb illetve kritikus elemzésére ld.: JAKAB ATTILA: A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége. Az elkendőzés művészete. In: Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí. Ed.: Kónya, Peter. Prešov, 2013. 407–424. p. Vö. BRAHAM, RANDOLPH L.: A magyar holocaust. I–II. köt. Bp., 1988. II. 356–381. p.

emberből állt.⁸ A vidéki emberek jelentős része nem nagyon olvasott újságot, nem volt lehetősége rádiót hallgatni, ezért a „külvilággal” kapcsolatos információkhoz kevésbé juthatott hozzá. Az egyház számukra nem egyszerűen vallási intézmény, hanem első számú információforrás is volt egyben. Ebben az időben jelentős különbség volt a városi és a falusi lelkészek között, hiszen előbbiek tájékozottabbak voltak, járhattak színházba vagy moziba, könnyebben hozzájuthattak könyvekhez stb.⁹

A háború interpretációjához két forrásbázist használtam fel. Egyrészt az egyházkerületi, egyházmegyei és különösen egyházközségi keretek között megjelenő sajtótermékek cikkei, melyeket egyházi illetve az egyházban meghatározó világi személyek írtak. A Horthy-korban a legtöbb vidéki egyházközség ekkor már meg tudott jelentetni olyan nyomtatott belső kiadványokat, újságokat, amelyek nemcsak az egyházi eseményeket örökítették meg, hanem vallásos szövegeket, a hitélettel kapcsolatos írásokat is tartalmaztak. Joggal feltételezhetjük, hogy például a második világháború éveiben az a szemlélet, ami ezekben a lapokban megjelent, tükröződött a prédikációkban is, illetve az a helyi egyházakban közvéleménynek számíthatott.¹⁰ A vidéki közösségek számára a református lelkészek által nyújtott

⁸ Az 1941-es népszámlálás szerint az ország lakosságának 18,4 %-a Budapesten, 20,2 %-a vidéki városokban, 61,4 %-a községekben lakott. DÁNYI DEZSŐ: Magyarország népessége. In: Magyarország a XX. században. II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szerk.: Kollega-Tarsoly István. Szekszárd, 1997. 147–171. p.

⁹ A korabeli református sajtóban is gyakran témát jelentettek a különböző típusú településeken élő lelkészek eltérő missziós lehetőségei. Ld. pl. KOMJÁTHY ALADÁR: A falusi és városi lelkipásztor. In: *Lelkészegyesület*, 1941. június 7. (23. sz.) 95–96. p.; Uő: A városi lelkipásztorok életformájáról. In: *Lelkészegyesület*, 1944. február 12. (6. sz.) 3–5. p. stb. Vö. pl. SZABÓ LAJOS: Nyílt levél a tanyai magyar református nép érdekében. In: *Lelkészegyesület*, 1941. február 22. (8.) 31–32. p. Jellemző az a megfogalmazás, amit 1939. szeptember 22-i körlevelében, a gázálarcok szétosztásában való egyházi részvétel kapcsán Farkas István tiszáninneni püspök alkalmazott: „Lelkipásztor és tanító testvéreimnek minden nap módjában áll a hívekkel való közvetlen érintkezés.” *Sárospataki Református Lapok*, 1939. 40. sz. 214. p. Ld. még: HÉZSER ZOLTÁN: Lelkipásztor az események sodrában és sodra ellen. In: *Lelkészegyesület*, 1943. július 10. (27–28.)

¹⁰ 1920–1944 között összesen 244 református lap indult, ami igen jelentős sajtóéletet (egyúttal egyháztörténetek számára óriási forrásanyagot) jelent. (1867–1919 között 159, 1945 után 39 lap indulását regisztrálhattuk.) Ld. erről: CZEGLÉ IMRE: A református időszak sajtója. In: Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978. Főszerk.: Bartha Tibor – Makkai László. Bp., 1983. (Studia et acta ecclesiastica, V.) 474–479. p. A korábbi időszak sajtótörténetére: KISS SÁNDOR: A magyar református időszak sajtója az ifjúsági misszió szolgálatában. Bp., 1944. Az újabb irodalomból: LÁSZLÓ FERENC: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. (1842–1848; 1858–1919) In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. I–II. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. II. köt. 1201–1210. p.; ABLONCZY BALÁZS: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság. (1934–1944) In: Uo. 1211–1230. p.; CSEH GIZELLA – MÉSZÁROS BORBÁLA: A Budapest mai területén megjelenő református és közös protestáns időszak sajtó jegyzéke. (1818–2004) In: Uo. 1231–1300. p.; PÁLFI JÓZSEF: A média fejlődéstörténete egy poszt-trianoni egyháztestben. Egyházi sajtó a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben 1920–1942 között. In: Időn és tereken át. Tanulmányok az egyház életéről és szolgálatáról. Szerk.: Lévai Attila. Szentendre, 2013. (A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Tanulmányai.); GYÖRFI BÁLINT: A Felsőbaranyai Református Egyházmegye XX. századi sajtómissziójának története. Pécs, 2015. (Kézirat) – A Baranyai Református Egyházmegye Levéltárának honlapja:

háború-kép meghatározó volt az emberek világnézetének formálásában. Továbbá a református egyházban egyébként is gyakran tartottak olyan lelkész-értekezleteket, amelyeken „módszertani” vitát tartottak arról, hogyan kell prédikálni az embereknek a háborúról. Kutatásaim alapján ezeken a szövegeken keresztül szeretném bemutatni, hogyan jelent meg a háború a magyar vidéki református lelkészek interpretációjában illetve gondolkodásában. Le kell továbbá szögezni, hogy jelen dolgozatomban nem a teljesség igényével fellépő, hanem jellemző illusztrációkból egy, az általános folyamatokat tükröző illetve érzékeltető kép megrajzolását tűzhettem csak ki célul,¹¹ a korabeli egyházi sajtónak az egyház és közélet kapcsolatait dokumentáló forrásainak feltárását és elemzését továbbiakban is folytatandó feladatnak tekintjük.

Három általános megállapítást kell előre bocsátani: 1. A vidéki, falusi lelkészek háborúról kialakított interpretációja lényegében nem különbözött az egyház vezetőinek, püspökeinek véleményétől, legfeljebb annak könnyebben érthető változatát képviselték. 2. A református lelkészek alapvetően elítélték a háborút, a Biblia tanításával ellentétesnek tartották az emberi élet tömeges kioltását, a szenvedést és a pusztítást. 3. Ugyanakkor mindvégig rendkívül lojálisan viszonyultak a Horthy-rendszerhez, mindig éppen amellet szónokoltak, amit épp a magyar állam propagandája képviselt. Márpedig Magyarország Hitler politikai, majd katonai szövetségese lett, így az egyháznak össze kellett egyeztetni az evangélium üzenetét a háborús propagandával. A kereszténységnek egyfajta nemzeti nézőpontú értelmezését valósították meg és közvetítették híveiknek, ettől eltérő véleményekkel csak teológusok szűk körében találkozhattunk, a vidéki nyilvánosságban lényegében sehol. A magyarországi református egyház teológiájára gyakorolt sokoldalú hatása és személyes kapcsolatai miatt érdemes megemlíteni Karl Barth (1886–1968) 1938 szeptemberében, még a müncheni paktum előtt írott levelét, amelyet tanítványához, a cseh Josef Lukl Hromádkához

<http://www.baranyaireformatusleveltar.hu> / Publikációk. – 2016. augusztus. Az egyházi sajtócikkek egyháztörténeti forrásként való felhasználására ld.: Magyarországi római katolikus és református sajtócikkek. (1919–1944) Szöveggyűjtemény. Szerk.: Jakab Attila. Bp., 2016. (Kézirat) – Civitas Europica Centralis honlapja: <http://www.cecid.net> / Egyházak és holokauszt. – 2016. augusztus. A sajtó által közvetített kép feldolgozására az egyházak és a zsidóság viszonyának elemzése kapcsán legutóbbi tanulmányok: JAKAB ATTILA: A magyarországi katolikus és református egyházi sajtó zsidóságképe, illetve a zsidósághoz való viszonyulása 1919 és 1944 között. In: Egyházak – Holokauszt. Keresztény egyházak Közép-Kelet-Európa három országában és a holokauszt. Szerk.: Jakab Attila – Törzsök Erika. Bp., 2016. Online: Civitas Europica Centralis honlapja: <http://www.cecid.net> / Egyházak és holokauszt. – 2016. augusztus.; ERDŐS ZOLTÁN: A zsidóság a dél-dunántúli felekezeti sajtó tükrében. (1919–1944) In: Uo. 86–112. p.; LAKATOS ARTUR: A zsidókérdés megjelenítése az erdélyi római katolikus, református és unitárius sajtóban, 1920–1944. In: Uo. 113–142. p.; BAJCSI ILDIKÓ: Zsidókérdés a két világháború közötti (cseh)szlovákiai magyar református sajtóban. In: Uo. 195–212. p.

¹¹ Az alábbi lapokat néztük át: *Egyházi Híradó* (Budafok), *Református Egyházi Híradó* (Miskolc), *Sárospataki Református Lapok* (Sárospatak), *Református Híradó*, később *Magyar Református Híradó* (Gödöllő), *Világosság* illetve később: *Zempléni Református Lapok* (Sátoraljaújhely), *Szathmári Református Híradó* (Szathmárnémeti), *Dunántúli Protestáns Lap* (Pápa), illetve felhasználtuk a *Lelkészegyesületben*, az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) lapjában megjelent, vidéki lelkipásztoroktól származó cikkeket és előadásokat.

intézett, és megjelent a sajtóban is. Ebben Barth egyértelműen elhatárolódott Németországtól és Olaszországtól, az ellenük küzdő cseh katonákat pedig úgy jellemezte, hogy Jézus Krisztus egyházáért is harcolnak. Vagyis a nemzetközi (ekkor még politikai, később katonai) konfliktusban szemben álló felek között Barth is kereste, melyikük képviseli Isten akaratát, és a magyar református egyházzal pont ellentétes álláspontot foglalt el, hiszen utóbbiak a német és olasz döntőbíráskodással megvalósult területi revízióban nemcsak a nemzeti érdek sikerét, hanem a Gondviselés beavatkozását is látták. Barth álláspontja itthon értetlenséget, teológusok tiltakozását, a Barhtal való kapcsolatok lazulását vonta maga után.¹²

* * *

A háború általános erkölcsi megbélyegzése már a világháború kitörése előtt is gyakori téma volt. Például az egyik cikk úgy fogalmazott, hogy az isteni teremtettség tökéletességét az ember tönkretette, „ágyúdörgés, fegyvercsörtetés az egész világon, az Istentől nyert emberi tudomány a sátán szolgálatába állott: öldöklő szerszámokat és gépeket, gyilkos gázokat készít”.¹³ Ennek következménye pedig egyértelműen Isten büntetése, a nyelvek összezavarása, a háborúskodás, melynek lehetséges következményeit is pontosan jelölte meg: „E háborúban nem lesznek győztek, hanem csupán legyőzöttek, e háború az egész emberiség szörnyű pusztulásához vezet!” A szörnyű vég lehetséges felmutatását követően – jellemző módon – a megmenekülés útját is határozottan felmutatta: a bűnbánatot, az isteni akarat keresését és szolgálatát:

„Ebben a világforrongásban és fegyvercsörtetésben egy egész nemzet esedezik Tehozzád, őszinte bűnbánattal, óh Urunk, Istenünk! Tudjuk, hogy vétkezünk, de bűneinkért sokszorosan megbűnhődtünk, s most mint életképtelen csonk vergődünk a Duna-Tisza partján, azon a földön, amelyet egy ezredév előtt nekünk adtál, reánk bízta, amelyért mindenkor csak el-leneink által reánk kényszerített önvédelmi harcot folytattunk, és amelynek legnagyobb részét most idegenek bitorolják, elszakítva testvértől, magyart magyartól. Könyörgünk, Istenünk, ne hagyj el minket!”

Az Istenhez intézett könyörgésbe a feltámadás, a boldog magyar tavasz, vagyis a területi revízió képét is beleszötte:

¹² A Hromádka-levél ügyére ld. pl.: KÁDÁR, 1957. 98–99. p. Újabban: Világok vándorai. Úti beszámoló Karl Barth 1936-os és 1948-as magyarországi látogatásáról. Karl Barth és Vassady Béla levelezése. Szerk.: Ferencz Árpád. Debrecen, 2007. (Debreceni Református Hittudományi Egyetem Karl Barth Kutatóintézet kiadványai, 1.) 125–126. p.; PÁSZTORI-KUPÁN ISTVÁN: Hallgatni: arany-e vagy cinkosság? Karl Barthnak az 1956-os magyar szabadságharc kapcsán tanúsított „hallgatása” Reinhold Niebuhr értelmezésében. In: *Református Szemle*, 2009. 103–125. p., 106–107. p. Barth általános felfogásáról: YODER, JOHN H.: Karl Barth and the problem of war & other essays on Barth. Ed.: Nation, Mark Thiessen. Eugene, 2003. A magyar vonatkozásokat legutóbb részletesen bemutatta: KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: A fajelmélet a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1934–35-ben. Kézirat. (Elhangzott a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Pécsen, 2016. augusztus 26-án.) (Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta!)

¹³ [s.a.:] Tavasz. In: *Világosság*, 1938. április.

„Kérünk jó Atyánk, adj nekünk erős hitet és rendíthetetlen, acélos akaratot, hogy szorgalmas, kitartó munkával visszaszerezhessük azt, ami a miénk volt – mert hiszen reánk bízta azt – és amit elvesztettünk!”

A területi revízió igényének – 1920 óta amúgy is folyamatosan jelen lévő – témájának további felerősítése jellemezte 1938 tavaszát és nyarát, az első bécsi döntést megelőző hónapokat. Érthetően különösen sokat foglalkoztak a határon túlra kényszerült magyar reformátusok megpróbáltatásaival. Egy lelkész a magyar kultúra Trianon által okozott pusztításában bekövetkezett károkat az ókor vandalizmusát, sőt a török pusztítást meghaladó mértékűnek, céltudatos, kegyetlen irtóhadjáratnak nevezte.¹⁴ Ebben a küzdelemben a magyar reformátusok kötelességének nevezte a határon túliakkal való közös küzdelem vállalását.

Már közvetlenül az első bécsi döntést követően elhangzott olyan meggyőződés, amely bibliai értelmezést adott az eseményeknek, mondván, a szemünk előtt teljesezhetnek be Pál apostol szavai: „Ha valaki Krisztusban van, új teremtes az; a régiék elmúltak, íme újjá lett minden.” (2Kor 5,17.) Állapotfelmérése jellemzőnek tekinthető: „Mennyei Atyánk Istenünk olyan kegyelmes volt hozzánk, hogy megőrizött bennünket a háború borzalmaitól. Eddig békés úton ment végbe területi igényeink elfogadtatása. Nem száz százalékos az eredmény, de mégis álomnak beillő!”¹⁵ Bár hangoztatta, hogy a történetek csak részleges sikernek tekinthetők, de inkább hálaadásra hívott fel, és az Isten iránti hűség, bűnbánat fontossága mellett arra figyelmeztetett: „Most bebizonyíthatjuk Isten kegyelméből, hogy érdemesek vagyunk-e arra, hogy mindent visszakapjunk!?” A lelkész mindenestre bizakodó volt, hűségünk esetén ugyanis „nincsen olyan földi hatalom, amely megakadályozhatná Hazánk – a történelmi Nagymagyarország – feltámadását!”

A háborút megelőző időszakban az állam feladatának értelmezése és bemutatása pontosan megfelelt a Horthy-rendszer önképének. Egyik cikk például úgy fogalmazott, hogy az állam feladata az egyének szabadságának megszervezése, az állam olyan, mint az emberi testben a szív, amely vérkeringés útján szabályozza a testet alkotó egyéneket.¹⁶ A forradalmakat általában véve rendellenes jelenségekként ítélte el, a háborúra készülődő világrendet pedig így értelmezte:

„A ma zajló világégés a világszemléletek harcában éppen a szabadság szabályozásának helyesebb, a munkának, mint termelési tényezőnek az emberiesség szempontjából támasztott követelményeinek jobban megfelelő újabb megnyilvánulási alakjáért történik. Eme küzdelemben a nemzeti, osztály- és egyéni törekvések is igyekeznek megvalósulni és így állanak egymással szemben az 1848-as szabadság alakját mutató nemzeti hatalmak, valamint a fascizmust és a nemzeti szocializmust képviselő, a szabadság újabb formáját kialakító nemzeti hatalmak és mindkettővel szemben a szovjet szabadságot hirdető, de valójában az azt elpusztító nemzetközi világhatalmi törekvése. Mi, akik keresztyén alapon állunk, a nemzeti igazság

¹⁴ DEMJÉN ISTVÁN: Élet-halál harc. In: *Egyházi Híradó*, 1938. március.

¹⁵ B.K.: Újjá lesz minden? In: *Református Egyházi Értesítő*, 1938. november 15.

¹⁶ MENCZNER TIBOR: Szabadság és keresztyénség. In: *Világosság*, 1939. március–április.

elismerése mellett a szabadság alakjának azért a kialakításáért sóvárgunk, amelynek mértéke a szeretet.”

Mindezzel párhuzamosan már ekkor tapasztalhatjuk a Horthy Miklós személye körül kialakult kultusz erősödését. Enyedy Andor (ekkor még csak miskolci lelkipásztorként) például jellemző módon úgy nyilatkozott, hogy Horthy, mint kivételes formátumú történelmi személyiség volt, aki „kiállt a gátra és torlaszt emelt a vörös áradatnak, amely elsodorni készült magát a nemzetet, hangot adott a nagy élniakarásnak”.¹⁷

A háború, mint lehetőség a háború kitörése előtt is jelen volt az egyház felfogásában. Ezt általában úgy tudjuk jellemezni, mint fenyegető nemzetközi lehetőséget, amely ugyanakkor Magyarország szempontjából szerencsés fordulatokat sejtet, vagyis a háborút, mint a területi revízió egyik megvalósítási lehetőségét tekintették. Ebben a felfogásban Magyarország mint a semlegességét őrző, ugyanakkor az elkerülhetetlen nemzetközi konfliktusokban érdekeit érvényesíteni képes állam jelenik meg. Fülöp József, az Őrségi egyházmegye esperese így beszélt 1939 nyarán:

„Amikor a múlt nevezetesebb eseményeit akarjuk megjelölni, nem mellőzhetjük hallgatással azokat a visszasságokat, ellentéteket, melyek hazánkon kívül, különösen a nagyobb nemzetek körében oly gyakran jelentkeztek és forrásául szolgálhattak volna egy-egy nagyobb összeütközés, egyszóval háború kitörésének. Ezekkel szemben kedves magyar hazánk a semlegesség alapján állott, mintegy a béke szigete gyanánt szerepelt. Az igazságos Isten azonban az elmúlt év folyamán hazánkat nagy ajándékban is részesítette. Hazánk iránt baráti jóindulattal viseltető két nagy nemzet, az olasz és német vezéreinek támogatásával, melyhez azután – ha nem is nagy kedvvel, a francia és angol is hozzájárult – visszanyerte a Felvidéket a múlt évi november hó első napjaiban, majd a folyó év március havának közepén pedig a Kárpátalját is a hűséges magyar érzelmű ruszinokkal.”¹⁸

A világháború 1939. szeptember 1-i kitörésekor az egyház által képviselt koncepció végül is végigkísérte a történelmi eseményeket 1945-ig, legfeljebb újabb aktuális elemekkel gazdagodott. Enyedy Andor igehirdetésében¹⁹ például abból indult ki, hogy sokan kérdezik, mit szól az egyház a háborúhoz, mit tegyen, ha országunk újra részese lesz egy katonai konfliktusnak. „Megáldja, ha kell, újra a hadba vonuló csapatok lobogóit, a búcsúzó katonákat?” – tette fel a szónoki kérdést, indirekt módon elismerve, hogy korábban már tanúsított ilyen magatartást. Hangot adott az egyik leggyakoribb, háború idején emlegetett igeverznek, vagyis annak, amikor Jézus arról beszélt, hogy „akik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniük”. (Mt. 26,52.) Enyedy háború-értelmezése tipikusnak mondható:

¹⁷ ENYEDY ANDOR: A hetven éves kormányzó. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1938. június 20.

¹⁸ Az Őrségi Református Egyházmegye 1939. évi július hó 27. napján Szombathelyen tartott évi rendes közgyűlésének, az egyházmegyei tanács ugyanakkor tartott ülésének és az egyházmegye szeptember hó 27. napján Körmeiden tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyvei. Összeáll.: Fejes Gábor. H.n., é.n. 5. p.

¹⁹ ENYEDY ANDOR: Az egyház és a háború. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1939. szeptember 15.

„Az egyház úgy van a háborúval, mint az édesanyák. Az egyház nem helyeselt sem az egyéni, sem a tömegerőszakot, a vitás kérdések fegyveres elintézését, a vérontást, mint ahogy az édesanya nem helyeselt, hogy a fia verekedésbe fogjon, garázda legyen.”

Az anyák – ahogy az egész társadalom – a konfliktusok békés megoldásában érdekeltek, de ha mégis fegyvert kell fogni, akkor a jó anya elbocsátja, megáldja gyermekét, mert tudja, mi a kötelessége. Imádkozik érte, hogy ne haljon meg, „de ha meg kell halnia, inkább haljon meg, minthogy gyáva és hazaáruló legyen”. Az egyház is így van vele, nem helyesli, nem javasolja a háborút, de megáldja a fiait, ha menniük kell. Arra a bibliai helyre hivatkozott még, hogy Jézus szerint meg kell adni a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené. (Mt. 22,21.) Az egyház nem helyesli a háborút – mutatott rá, de megáldja fiait, hogy ha menniük kell, még ha életük árán is, adják meg, ami Istené. Felfogása pontosan megfelelt a háborútól ódzkodó politikai magatartásnak, amely végső eszközként interpretálja ugyan a fegyveres konfliktust, miközben nagyon is számol annak használatával. Enyedy az önfeláldozó hazafiságot állította példaképül, amikor arról beszélt, hogy a nemzet fiataltsága nem akkor hal meg, ha elpusztul a harctereteken, hanem akkor, ha nem akar szolgálni, amikor szolgálni hívják, „ha nem akarja magát feláldozni, mikor áldozatot kíván tőle a haza, a nemzet, az áldozatokból táplálkozó, áldozatok árán fennmaradó élet törvénye”.

Demjén István budafoki lelképásztor szintén a háború szörnyűségéből indult ki, de rögtön arra emlékeztette hallgatóságát, hogy a területi revízió addigi sikerei a magyarság számára összességében kedvező nemzetközi körülményeket teremtettek, ráadásul mindez Isten akaratának megnyilvánulása volt:

„Az Istenben bízó, imádkozó magyarok imádságát Isten meghallgatta és az északi és északkeleti magyar határokat lerombolta. Egy év alatt egymillió rab magyar testvérünk lett ismét szabad, mintegy 200 km hosszúságban pedig már elbizakodtunk, termézetesnek vettük, hogy ez nem is lehet másképpen. A történelem színpadán most ismét kegyetlenül véres események játszódnak le. Milliós hadseregek vonulnak fel, s a háború minden borzalmi elevenednek meg előttünk. Tudom, hogy sokan kétségbeesetten néznek a jövőbe s szinte remegve kérdezik: mi lesz? Mi hitteljes imádkozó református magyarok azonban bizakodva, bátran nézünk a holnap elé, mert tudjuk, hogy a mindenkinél erősebb Isten van velünk és ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk. [Róm. 8,31.]”²⁰

1938–1941 között az egyházi megnyilatkozásokból egy, a szörnyű és elítélt háború által körülvett, de Isten kegyelméből semleges és sikeres ország képe rajzolódik ki. A háború egy tőlünk távoli dolog, és nincs is köztünk hozzá. A lelkészek figyeltek arra is, hogy a békében élő magyarságot

²⁰ DEMJÉN ISTVÁN: Történelmi idők. In: *Egyházi Híradó*, 1939. október. A szerző később többször is kifejtette, hogy a háborúk szükséges rosszak, és mindig is lesznek, a teljes béke csak akkor következhet be, ha mindenki követi Krisztust. Ld.: Uő: A háború és az egyház. In: *Egyházi Híradó*, 1942. november.

hadviselő nagyhatalmak veszik körül, amelyet a revízióval összefüggésben értelmeztek. Például:

„A velünk szomszédossá lett két nagy állam: a német és az orosz háborús állapotban van, és mi bár semlegességünket féltékenyen őrizzuk, mégsem vagyunk békében addig, amíg a Trianonban rajtunk elkövetett igazságtalanság valamiképpen jóvá nem tevődik.”²¹

Az egyik leggyakoribb témát érthetően a területi revízió sikerei adták. A lelkészek kirobbanó örömmel fogadták a területi gyarapodásokat, különösen a Felvidékkel és Észak-Erdéllyel visszatért református magyarokat.²² Magát a revízió folyamatát legtöbbször nem politikai, hanem vallási-teológiai síkon értelmezték. A trianoni béke a magyar népre rótt isteni büntetésként, „babiloni fogságként” került bemutatásra, az első bécsi döntéssel indult folyamatot pedig felszabadulásként, sőt: Isten ítéleteként, a keresztyénséghez való hűségünkért nyújtott isteni igazságszolgáltatásként. Az olyan értelmezés sem volt ritka, amely Krisztust Magyarországnak feleltette meg, mondván: Magyarországot is úgy temették el, mint Krisztust a keresztre feszítés után, de feltámadt, vagyis a területi revízió Isten jutalma volt a keresztyény magyarságnak az „istentelen, bűnös” államokkal szemben. (A Krisztussal azonosított magyarság más oldalról az ország keresztyény elkötelezettségének hangsúlyozására is alkalmas párhuzam volt.)

„Hihetetlenül felszerelt állam volt Csehszlovákia. Ugyanígy volt Oláhország és Jugoszlávia is. Emberi számítás szerint olyan súlyos köveket hengerítettek sírunk szájához és olyan elszánt öröket rendeltek őrzésünkre, hogy onnan soha-soha ki nem jöhettünk volna. Tudták ezt ellenségeink is, barátaink is. Hová lett Csehszlovákia, hová lett Oláhország, és mi lett Jugoszláviából? Nyugszanak abban a sírban, amelyet nekünk ástak. Nem csoda ez? Vagy talán oktondi módon még most is rázod a fejed s azt mondd, hogy mindezt nem az Isten tette? Azt hiszed talán, hogy barátaink miatt támadtunk fel? [...] Isten keze pedig feszegette a követ és elhangzott a szó: Magyar, jöjj ki a sírból!”²³

A lelkész elégedetlen volt a sikerekkel, hiszen még voltak idegenek által megszállt, visszaszerzendő magyar területek, de bizalmát Istenbe vetette és erre hívta fel az egyház tagjait is:

„Néped és országod jövőjét illetően ne légy tehát hitetlen, hanem hívő. Csodát hozzád hasonló és gyarló emberektől, vagy népektől ne várj. Minden reménységed vedd az Úristenbe!”

²¹ A béke ünnepe. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1939. december 24. A szerző a sok vitás kérdés nyomán távolinak vélte a teljes béke beköszöntét, a magyar semlegességet illetve a magyar állam erkölcsi szilárdságát vallási okokkal magyarázta: „A magyar lélek nyugalma Krisztustól van és Krisztusban van.”

²² A határmódosítások nyomán új illetve helyreállított egyházmegyék jöttek létre, amelyek az egyházigazgatás kiemelt feladataként jelentek meg az egyházi sajtóban. Ld. pl. Zsinatunk szeptemberi időszaka. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1939. 38. sz. 201. p.

²³ BOGDÁN GYULA: A szemünk előtti csodák. In: *Egyházi Híradó*, 1941. május.

Egy vidéki református iskola igazgatója az észak-erdélyi bevonulás kapcsán a „rabságból szabadult magyar lélek” diadaláról beszélt.²⁴ Mint mondta, a magyar hadsereg kész volt arra, hogy fegyverrel szerezze vissza az „álnokul elrabolt területeket”, de végül is három tényező együttállása a békés és sikeres megoldásokhoz vezetett, ezek sorrendben: 1. az igazságos Isten akarata, 2. kiváló magyar államférfiak, 3. „nagy barátaink jóakarátú támogatása”. Hangot adott annak az általános közvéleménynek, amely a területi gyarapodásokat csak a folyamat kezdeteként értelmezte, és Nagy-Magyarország teljes visszafoglalásának fel nem adható célkitűzését állította a középpontba. A politikai élet eseményei mögött Isten akaratának megnyilvánulásait vizionálta:

„Mindent vissza! Egyik halálos ellenségünket, a hazugságban született Cseh-Szlovákiát az igazságot szolgáló isteni akarat megsemmisítette. A másik, az érdemtelenül felduzzasztott román állam eresztékeiben bomladozik.”

A magyar történelem negatív eseményeit (Mohácsot és Trianont) bűneink következményeként interpretálta, a területi revízió sikereiben pedig ennek nyomán a buzgó keresztyén élet fontosságára, mint a jövő magyar sikereinek kiváltó okára figyelmeztetett. Mások a Délvidék 1941. évi visszatérését minősítették úgy, hogy „a pünkössti Lélek ma már ismét egyesítette ezt a leszakított drága tagot a csonka törzssel”.²⁵

Érdeemes felidézni Tóth Dezső, a felsőzempléni egyházmegye gondnoka által 1940 tavaszán felvázolt képet,²⁶ mert egyfelől az általános optimizmus légkörében kételyeket is megfogalmazott:

„Nem csak azért súlyos a mai helyzet, mert [...] a napnak, sőt az éjnek is minden szakában tudomást szerzünk arról, hogy már most is minő borzalmas háború dúl körülöttünk. Amely, ha még eddig közvetlenül nem is érintett meg minket, de sohasem tudhatjuk, nem csap-e át és mikor annak mindent pusztító lángja szegény sokat szenvedett és sokat veszített megcsontított hazánkra. Már most is állandó idegfeszültségben és bizonytalanságban élünk, mert nem tudhatjuk, ha álomra hajtjuk a fejünket, mire ébredünk fel és hogy egyáltalán felébredünk-e?”

A lelkész nemcsak a háborúnak világháborúvá fajulásától tartott, hanem attól is, hogy „a mindent pusztító, a hazát és Istent tagadó örület, a vörös forradalom” győzelmesen kerülhet ki a konfliktusból. E később profétainak bizonyult gondolatok mellett ugyanakkor súlyos elfogultságból fakadó, téves politikai álláspontjának is nyilvánosan hangot adott, amikor kifejtette, hogy Csehszlovákia lényegében „egészen az összeomlásig az orosz birodalomnak és az általa vallott világnézetnek Közép-Európában előharcosa és támaszpontja volt”. (Ez a sajátos magyarázat nyilván a csehszlovák köz-

²⁴ PORCS KÁLMÁN: Évmegnyitó beszéd. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1940. szeptember 20.

²⁵ A felszabadult Délvidék reformátussága. In: *Pünkössti Világosság. Lelkipásztori üzenet a Sátoraljaújhegyi Református Egyházközség tagjaihoz. 1941. Pünkösztjére*. 3. p.

²⁶ TÓTH DEZSŐ: Egyházmegyei gondnoki székhely. Részlet. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. április 7. (14. sz.)

társaság felszámolásának erkölcsi megalapozásával függött össze.) Egy másik egyházmegye gondnoka úgy vélte: „Most is felleges Európa égboltja, de már nem állunk elhagyatottan, egyedül hagyva, hanem támogat bennünket a két nagy erős, győzelmes tengelyhatalom, a német és az olasz.”²⁷ A siker okát ő is abban jelölte meg, hogy „megtartottuk s a legreménytelenebb helyzetben is ápoltuk hitünket”, s Isten megkönyörült a magyar nemzeten, amelynek bizonyítéka, hogy népünknek Horthy személyében bölcs vezetőt adott.

A területi revízió nyomán még gyakoribbá vált Horthy Miklós kormányzó emlegetése a vidéki reformátusok körében, valóságos kultusza alakult ki.²⁸ Az alsózempléni egyházmegye gondnoka Észak-Erdély visszatérésének mámorában így beszélt:

„Hálatelt szívvel szállanak a mi gondolataink az első magyar ember felé, akinek immár húsz esztendőös bölcs országlása elvezette nemzetünket a Kárpátok koszorújához. Hálatelt szívvel szállanak gondolataink az ő volt és jelenlegi tanácsadóihoz, akik trianoni megcsönkíttatásunk óta sohasem szűntek meg a nagy történelmi fordulatot szolgálni, előkészíteni, útját egyengetni.”²⁹

Hálás volt továbbá Horthy nemzetközi szövetségeseinek és a Kárpátaljára benyomuló hadsereg katonáinak is, szavaiban is megjelent Trianonnak az elnyomatással, a bécsi döntéseknek pedig a feltámadással való azonosítása, a visszacsatolások pedig nemcsak területben, hanem lelkieken is gyarapították a magyarságot – fejtegette.

A református lelkészek általában meg voltak arról győződve, hogy Horthy Isten küldötte, aki a trianoni béke óta ébren tartotta és újjászervezte Magyarországot, továbbá példás keresztyén, családapapa is, akinek a fia is vállalta a frontszolgálatot, hogy „elől járjon ott is és küzdjön a hitetelenség fiai ellen”.³⁰ A szatmárnémeti lelkész egyenesen úgy fogalmazott, hogy Horthy „a magyar nemzet Gondviseléstől rendelt vezére, talpraállítója, újjászülője”,³¹ aki bölcs döntéseit keresztyén hitének, a Szentlélek vezeté-

²⁷ A Belsősomogyi Református Egyházmegye 1940. évi augusztus hó 30-án Kaposváron tartott rendes közgyűlésének [...] Szerk.: Szabó Bálint. Csurgó, 1940. 6–7. p. (Huszár Aladár gondnok.)

²⁸ Ld. erről részletesebben: TURBUCZ DÁVID: Átpolitizált vallásosság a Horthy-korszakban. Horthy Miklós vezérkultusza. In: A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok. Szerk.: Klestenitz Tibor. Bp., 2015. (Médiatudományi könyvek) 115–128. p.

²⁹ BETHLEN PÁL: Közgyűlési megnyitó. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. 39. sz. 186–187. p.

³⁰ BOROS JENŐ: Vitéz nagybányai Horthy Miklós. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. június 19. Horthy István kormányzóhelyettes egyébként az egyházi szövegekben tragikus halála után szintén a nemzeti áldozatvállalás példája és szimbóluma lett. Nyomárkay István, az ungi egyházmegye gondnoka például így méltatta: „Nemzeti reménységünk ből a keleti háború legnagyobb hőse, a magyar nemzet Ikarosza lett.” CSOMÁR ZOLTÁN: Az ungi egyházmegye közgyűlése. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. október 24. (42. sz.) 180. p.; A Tatai Református Egyházmegye 1943. évi július hó 28-án Tatában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Besse Lajos. Pápa, 1943. 9. p. (Leőke Károly esperes.) stb.

³¹ B.J. [BOROS JENŐ]: A szabadulás napja. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. szeptember 4.

sének köszönheti, a revíziós sikerek ünneplésében pedig „ott izzott az újabb ezredévre való egyesülés szent árama és fogadalma, s amely egy új vérszerződés kötelező erejével hatotta át a szíveket”. Az imádságokra szóló felhívásokban és hálaadásokban is gyakran fogalmazódik meg, hogy ne csak az országért, hanem legfőbb vezetőjéért, a kormányzóért külön könyörögjenek a reformátusok. A Horthy-kultusz elmélyedésével párhuzamosan felerősödött a magyar állam iránti lojalitás, a nemzeti egység állam által megvalósított formájának hangoztatása is.³²

1941-ig a prédikációkban Magyarország, mint a béke szigete jelenik meg egy lángba borult világ közepette. A lelkészek ezt is Isten ajándékának minősítették és többnyire nem leplezték a tengelyhatalmak iránti szimpátiájukat. A német sikerek áldozatait (korábban Csehszlovákiát, később Franciaországot, Belgiumot, Angliát) bűnös nemzetekként mutatták be, akiket utolért Isten jogos büntetése. (Nagyképű, pénzéhes, a kereszténységet megtagadó népekként tüntették fel őket.³³) A magyarok pedig Trianon óta jó keresztények voltak – mondták, ezért Isten megjutalmazza Magyarországot régi határaival és a békességgel. A háborús pusztítás szörnyűségeit a magyarság sorsával állították párhuzamba, és még az is érdekes, ahogy – bár „természetesen” a magyar nép sorsát nevezte legnehezebbnek – Hitler áldozatainál is súlyosabbnak (ezáltal erkölcsileg igazolhatóbbnak) minősítette a magyarság Trianon okozta megpróbáltatásait:

„Mérhetetlen elszántsággal irtja egymást Nyugat-Európa három legnagyobb művelt nemzete. Mennyi megrázó tragédia jár ennek a nagy emberirtásnak nyomában. Fel nem becsülhető értékek pusztulása, évezredes kultúrák áldásainak megsemmisülése, millió fiatal emberélet kialakása, nyomorékká lett embertestek százezreinek kínos vonaglása, gyermeküket vesztett, összetört szívű szülők édesapjukat vesztett árván maradt gyermekek, férjüket vesztett fiatal özvegyek vigasztalást bevenni nem tudó, szívettépő zokogása szinte ide hallatszik, virágzó falvak s városok helyén füstölő romok mutatják a nagy emberirtás, a háború pusztítását. Mi magyarok tudjuk ezt minden népnél a legjobban, mert bármennyit is szenvedtek nyugatnak ezek a népei, de minden szenvedésük eltölpül 26 esztendőnek nagy magyar szenvedéséhez képest.”³⁴

A lelkész annak a meggyőződésnek is hangot adott, hogy a nyugati nagyhatalmak döntöttek a háború vagy béke kérdésében a háború mellett (sic!), s bár a magyarság ellenezte azt 1914-ben is, mégis „minket” büntettek a legjobban. A saját népünk megpróbáltatásainak túlhangsúlyozása jellegzetes nacionalista interpretáció, amit a szerző Isten akaratának középpontba

³² Az állam melletti kiállást olykor konkrétan meg is fogalmazták, Győry Elemér dunántúli püspök például 1943 tavaszán így pozicionálta önmagát: „Lojálisan és lelkesedéssel sietek az alkotmányos magyar királyi kormány támogatására.” A magyarság lelki egységét szorgalmazta, a nemzetért való áldozatvállalást, az egyháziak további kedvezményekben részesítését szorgalmazta. Ld.: *Részletek Győry Elemér dunántúli püspök székfoglaló beszédéből*. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. április 3.

³³ Ld. pl. NÁDHÁZY BERTALAN: Alkalmilag fakadt erőforrásaim. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. augusztus 11. (32. sz.) 151–152. p. (Franciaország vereségét magyarázza az istentelen életmóddal és a pénzimádattal, szembeállítva a közösséget képviselő „magyar nemzet testének” erkölcsi nagyságával.

³⁴ DEMJÉN ISTVÁN: Isten kezében. In: *Egyházi Híradó*, 1940. június.

állításával egészített ki. („Én érzem, mi magyarok mindig a nagy Isten kezében voltunk és a nagy Isten kezében vagyunk most is.”) Hangot adott azon bizalmának, hogy a nyugatiak a német sikerek nyomán talán belátják trianoni bűneiket, de még nem akarták megbánni azokat. A magyarságot azonosította Isten őszövétségi népével, ezért magunkra vonatkoztatta a bizalommal, Istenbe vetett hittel kapcsolatos bibliai ígéket. (Például Ésa. 41,14.)

A háború első, az országot nem érintő eseményeiben is annak példáját látták, hogy még inkább elkötelezett keresztény életet kell élni a református híveknek, megszorodtak a „langyos keresztyénséget” elítélő cikkek és hirdetések.³⁵ 1940 telén óriási szimpátiával fordultak a finnek felé, akik az ún. „téli háborúban” harcoltak a szovjet agresszióval szemben. (A szimpátia oka volt a Horthy-rendszer radikális antikommunizmusa mellett a magyar-finn nyelvrokonság illetve a protestáns szolidaritás egyaránt.) Bakó Lajos esperes, balatonfőkajári lelkész például így kommentálta a szovjet-finn háborút, az ekkor még a revízió feletti bizakodás hangulatában:

„Peregni kezdett a legszörnyűsebb film, az új világháború, a villámháború filmje. Csodák csodákat követtek! Hetek alatt széthullott a nagy és erősnek gondolt Lengyelország, de hónapokon keresztül hősi ellenállást tudott kifejteni a velünk faj- és hitrokon finn nemzet az északi kolosszussal való aránytalan küzdelemben.”³⁶

Az egyháziak körében erős volt a meggyőződés, hogy a jövődő Európáját a német győzelem fogja meghatározni, amelynek okát gyakran abban is megjelölték, hogy Hitler „lelki egységbe” kovácsolta a németeket, ellentétben a liberális, individualista Nyugat-Európával. Gál Lajos tiszaföldvári lelkész, a tiszazugi lelkészi körben tartott előadásában például így beszélt:

„Míg a jelenlegi háború tart, nem nagyon lehet beszélni új világhelyzetről. Új világhelyzetet az eljövendő béke fog véglegesíteni, amely békében – sejtésünk szerint – a nemzeti szocialista Németország fog tempót diktálni s eddigi életformáit is úgy kiterjeszteni, hogy a többi európai ország kénytelen lesz, saját érdekében is, hasonló életformára áttérni, illetőleg azonos elvek szerint berendezkedni. Hogy ez így lesz, [...] csak a vak nem látja.”³⁷

³⁵ Ld. pl. KUTASSY GYULA: Langyos keresztyénség. In: *Egyházi Híradó*, 1940. augusztus.; Régi bor új tömlőben. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1943. szeptember 15. stb.

³⁶ A Mezőföldi Református Egyházmegye Székesfehérvárott, 1940. évi július hó 31-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Bózsa Sándor. Pápa, 1940. I. p. Ld. még: A finn testvér. In: *Egyházi Híradó*, 1940. február.; A finn nemzet a világ élő lelkiismerete. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1940. február 11. (Farkas István püspök előadása.)

³⁷ GÁL LAJOS: Az új világhelyzet mennyiben érinti egyházunk nemzeti misszióját? In: *Lelkészegyesület*, 1941. április 5. (14.) 53–55. p. Megjegyzés: a német sikerek egyik püspöki interpretációja korábban nagyon hasonlított ehhez: „A szemünk láttára folyó háborúban a győzedelmes katonák azért győznek minden vonalon, mert minden német katona a neki meghatározott helyen áll őrt. Végzi reája bízott feladatát. Előre tudva, vállalja még a mártíromságot is. Egy szent ügyért harcolva, az egész nemzet nem titkos és rettegett meglepetésszerű fegyverekkel, hanem elsősorban a fegyvelmezett katonához illő kemény akarással, férfi bátorsággal, hősiességgel és mindig helytálló kötelességteljesítéssel végzi a teendőit. Ez a győzelemnek egyetlen titka

Gál a református egyház szerepét, helyét is kereste az új világrendben, s úgy vélte, hogy missziójuk a magyar nemzettel kapcsolatosan „politikai konstellációba állítja az egyházat nem utolsó renden az egyetemes magyar református egyházat. Való igaz, hogy a fajiság értelmében vett magyar nemzeti missziót éppen a református egyház végezhet, hiszen hívei csaknem száz százalékban magyarok.” A bajok forrását a liberalizmusban jelölte meg, mert a keresztyénség ellenségeként „önzést” alakított ki az emberekben, a háború nyomán alakuló új világban azonban nem az egyén, hanem a közösség kerül a középpontba, ami az egyház felfogásával párhuzamba állítható: „A német nép vezére a közösségi érzést, az egymásért való felelősségtudatot hallatlan arányokban meg tudta növelni nemzete tagjaiban. Lelki egységbe kovácsolta őket.” Nem beszélt a nemzeti szocializmus ideológiai tartalmáról, elismerte viszont annak vívmányait, és magyar viszonyoknak megfelelő változatait szorgalmazta:

„A német nemzeti szocialista állam máris nagy alkotásokkal dicsekedhetik. Tudjuk, hogy a fejlődés a faji gondolat jegyében indult el és a közösség, de ugyanolyan mértékben a kötöttség és a kollektív akarat felé halad. Ám amíg a kommunizmus teljesen háttérbe szorította az egyént, a német nemzeti szocializmus nem! Éppen ez biztosítja hosszabb élettartamát amazé felett, fejlett és magasabb rendű élet mégiscsak az egyéni életéken keresztül tud kivirágozni.”

Nem tudhatjuk, hol lesz a magyarság helye a végső átrendeződéskor – hangsúlyozta, de ebből az ahhoz való alkalmazkodás kötelezettségére, a nemzeti érzés ápolására, az istentelen nemzetköziség határozott elutasítására figyelmeztetett. (Mondván, az új Európa a „nemzeti elv” alapján kerül kialakításra.) A magyar „közösségi lélek” kifejlődését szorgalmazta, és ebben az egyház szerepét hangsúlyozta, hozzátéve, hogy a nemzeti közösség csak egyenletesebb vagyoni eloszlás, földreform, az egyke elleni küzdelem és a családok védelme által érheti el céljait.

1941-től magyar katonák is harcoltak a németek oldalán a háborúban. A magyar reformátusok teljes mértékig átvették az ezzel kapcsolatos állami propagandát, elsősorban azt az elemet, hogy Magyarország nem agresszió részese, hanem igazságos, önvédelmi háborút folytat, amelyben nem saját elhatározásából vesz részt, hanem rákényszerült a fegyveres szerepvállalásra. Valójában az agressziót nem a németek, hanem az Antikrisztusként lefestett Szovjetunió követte el a keresztyén Európa ellen – hirdették, mely német vezetéssel csupán megelőző csapást hajtott végre. Csajághy Károly, a veszprémi egyházmegye gondnoka mindezt nagy történelmi elemzésbe ágyazta.³⁸ A magyarságtól mindig távol állt a határain való túlterjeszkedés vágya, viszont más népek gyakran támadtak rá a magyarságra, amelyben védekezni voltunk kénytelenek – szögezte le. Ellenségeinket a „prédavág,

emberi vonatkozásban.” XXXIII. sz. körlevél. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1940. 31. sz. 148–150. p.

³⁸ A Veszprémi Református Egyházmegye 1942. évi augusztus hó 27-én Veszprém városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Kovács Lajos. Pápa, 1943. 7. p.

földéhség, vagy egy rögeszmévé nőtt politikai álmok kép állította fegyverbe”, s most megint kelet felől támad a veszedelem:

„Ez az ellenség valamikor a pánszlávizmus, ma a bolsevizmus jelszavával tör elő a nagy orosz puszták felől – mindegyik az ázsiai romboló szellem megnyilatkozása. A pusztáknak ezzel a rémével le kell számolni, mert ha tétlenül vagy tehetetlenül feküdnénk a történelem országútján, ahová minket sorsunk örökké állított, az események vaskerekei már végiggázoltak volna felettünk.”

Megbélyegezte az ateista Szovjetunió fegyverkezését, aminek okát abban jelölte meg, hogy „halálosan gyűlöl mindent, amit mi vallás, nemzeti gondolat, erkölcs és kultúra néven tisztelünk, mert csak a kultúremberiség oszló holttestéből szívhatja ez a viperahad a maga életerejét.” Logikusnak látta, hogy a szovjetek támadása

„a legerősebb és a bolsevistákra legveszélyesebb európai kultúrnemzet és hazája, a német Birodalom ellen irányult, de nem kérdéses, hogy a német határ felé indulóban a délszlávokkal való egyesülés régi álmát is kergetve, irányt vettek volna szárnyai a Kárpát- és Duna-medence magyar térei felé is. Ezért, mikor a német nép lángeszű vezére – átlátva a bolsevista tervek – gyors, kemény csapásokkal megelőzte és felfogta a gyilkos támadást, ránk nézve is ütött az óra, amikor kardot kellett rántanunk a jelenkori Batu kán és fanatizált sereghordái ellen.”

Ezzel párhuzamosan, 1941 után alig lehet olyan megnyilatkozással találkozni, mely a német nemzeti szocializmus vallás- vagy keresztyénség-ellenességével foglalkozott volna. (Vélhetően nehéz lett volna beilleszteni a hit illetve az ateizmus közötti háború koncepciójába.) Sőt, olyan riportot is olvashattunk, amely a németországi vallásszabadságot, a nácik keresztyénséggel kapcsolatos támogatását, toleranciáját hangoztatták, például azt, hogy „a nemzeti szocializmus nem más, mint gyakorlati keresztyénség”.³⁹

Nem volt ritka az oroszok általános barbárságának, keresztyénség- és európai kultúra-ellenességének túlzó bemutatása sem. Az oroszok célja a történelem folyamán mindig az volt: „áttörve a Kárpátok gerincét, kiirtani a magyart, s a nagy magyar alföldön át a testvér szláv szerbvel kezét fogva” kijutni az Adriai-tengerhez – írta egy lelkész.⁴⁰ Optimistán tekintett a jövőbe, mert Isten eddig sem engedte meg a magyarellenes tervek teljesülését: „Nem a magyar fog elpusztulni, de a szovjet fog megsemmisülni, az iszonyatos szovjet szomszédság megszűnik, az emiatt a szomszédság miatt örök rettegésnek vége lesz, csak még egy nagy elszánt erőmegfeszítésre van szükség, és ez a mi újabb szép, fenségesen szép szabadságharcunk [!] meghozza a maga várva-várt gyümölcsét.”

A háború értelmezését számos teológiai értekezés foglalta össze, ebből most egyet idézek, Kozma Tibor árpástói lelkész, az igehirdetés elméleti

³⁹ SOLTÉSZ PÁL: A háborús Németország vallási törekvései. Rövid riport Kurszktól Kievig a kórházvonaton. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. január 16. (3. sz.) 12–13. p.

⁴⁰ DEMJÉN ISTVÁN: Szabadságharc. In: *Egyházi Híradó*, 1942. szeptember.

kérdéseivel is foglalkozó teológus megközelítését.⁴¹ Az egyház feladata, hogy a háborúval kapcsolatos helyes álláspontot tudatosítsa az emberekben, s az igehirdetőnek valóságos kötelessége az iránymutatás a háborús pszichózisban élő társadalom felé – szögezte le. Felfogása szerint a háborút úgy kell tekinteni, mint alkalmat arra, hogy Isten üzenetét közvetítsék az emberek felé. („A háború nagy alkalom Istennek és így az igehirdetésnek, hogy Isten sűrített módon mutassa meg: kicsoda az ember, [...] hol a helye.”) Az isteni üzenet célja a háborúban élő ember megszólítása, „Istennek nem mozgalmakkal, nem történésekkel, nem elvi felfogásokkal van sohasem dolga, hanem az emberrel, aki mindezeket megalkotja, mindezekben részt vesz”. Felhívta a figyelmet arra, hogy a háború alapvetően a bűn következménye, a bűnös ember reakciója, aminek soha nem szabad örülni, hiszen Krisztus a háborús ellenfelekért is meghalt. A gyilkolással kapcsolatosan megpróbálta csoportokba osztani a fegyvert élet kioltására használó ember motivációit. A Sátán arra készül, hogy gyűlöletet szítson és az ember örömét lelje a gyilkolásban, ezt azonban el kell kerülni – figyelmeztetett Kozma, vagyis arra próbált figyelmeztetni, hogy fegyverhasználat közben is meg kell őrizni a keresztyén hitet, „mert csak az a nép remélheti Isten kegyelmét, segítségét, melynek gyermekei a háborúban is hívó emberek maradnak, kik az ellenségben is meglátják a testvért”. Az emberi élet kioltása csak végső, elkerülhetetlen eszköz az igazság érvényre juttatásában, pontosabban a haza védelmében. Figyelmeztetett arra, hogy el kell kerülni az ártatlan civilek (gyerekek, betegek stb.) veszélyeztetését. A magyar katonai szerepvállalást végül ő is közös teológiai–politikai értelmezésbe ágyazta, mondván, Magyarország nem területi érdekek miatt fogott fegyvert, a magáét védi, nem a másét akarja elvenni:

„Mi nekünk muszáj volt fegyvert fogni Isten nevének tiszteletéért, az Ő országa védelmében, a magyar nép felől való dekrétuma biztonságáért, melylyel ezt a földet nekünk adta újból és újból azért, hogy rajta kivált való népet tisztítson magának, [...] és amelynek az a kötelessége, hogy éppen ezért, hogy Isten uralmát biztosítsa ezen a földön.”

A háborús szerepvállalást az önvédelem parancsa motiválta („ami a miénk, azt meg kell védeni”), ami pontosan megfelel Isten akaratának, sőt, akkor követnénk el bűnt, ha nem tennénk. Nagyon is elméleti, kicsit idillikus képet festett arról az erkölcsi különbségről, amelyet a magyar hadsereg keresztyén-keresztyén katonái illetve az istentelen szovjet katonák között vélelmezett. Isten akaratával csak addig indokolhatjuk igazságos harcunkat – figyelmeztetett a lelkész – ameddig az ő útmutatásait követve élünk.

Az Isten akaratába ágyazott háborús szerepvállalásból az egyéni felelősség vállalását és az odaszánás követelményét következtette ki. Például figyelmeztetett a takarékoskodásra („élelmezési és ruházati korlátozásokkal mind a háború diadalát segítik elő”), a fronton harcolók támogatására, a megpróbáltatások panasz nélküli túrását pedig Istennel és a hazával szembeni kötelességnek minősítette. („Isten ügyét szolgálja a hadsereg

⁴¹ KOZMA TIBOR: A háború, mint igehirdetésünket meghatározó alkalomrendszer. I–III. In: *Lelkészegyesület*, 1943. április 9. (13.) 50–51., április 10. (14.) 55–56., április 17. (15.) 60–61. p.

zavartalan ellátása, mely hadsereg az istentelenség ellen küzd.”) A nélkülözést Isten próbatételeként kell értelmezni, és meg kell őrizni a társadalom rendjét. („Az elégedetlenség megbontja a hátsó frontot és táptalajul szolgál a forradalmi, istenellenes szellem kialakulására.”) De még a legnagyobb áldozatot, a fronton harcoló hozzátartozók elvesztését is Isten akaratában való megnyugvással kell fogadni. („A hazáért és azon keresztül Istenért hozott áldozat ez. Áldozat, miként az Ábrahámé, hogy próbára tegye a hátramaradottak hitét.”) Püspöki megnyilatkozások is szóltak arról, hogy „dologtalanul, henyén, fényűzve és tobzódva élni: hazaárulás”,⁴² de lelkészek is csatlakoztak a szórakozás, a mulatozás elleni felhívásokhoz a háború megpróbáltatásai közepette.⁴³

A magyar nacionalista gondolkodásban mindig is központi szerepet foglalt el, hogy az ország „Európa védőbástyája”, a „keresztény Európa védelmezője” volt a középkortól napjainkig. Persze logikailag még így sem lehetett könnyű a hívek számára megértetni, hogy hogyan lehet „védekező” háborút folytatni több ezer kilométerre az orosz pusztákon, ezért a református lelkészek sokat beszéltek arról, hogy a második világháború valójában két szellemi nagyhatalom apokaliptikus küzdelme, a „jók” és a „rosszak”, vagyis a keresztények és a hit ellenségeinek élethalálharca:

„Ma ismét önvédelmi harcot folytat a magyar. A művelt emberiség legszen-
tebb érdekeit védő nemzetek oldalán fegyvert kellett fognia az istentagadás
északi rémével szemben, amely pusztulással fenyegetett mindent, ami előt-
tünk szent, a Hazát, családot, a keresztyén hitet és európai kultúrát. És eb-
ben a harcban ismét találkoznak és teljesen eggyé válnak a magyar nemzeti
érdekek az európai érdekekkel, mert hiszen már mindenki tudja, hogy a
bolsevizmus tervbe vett előretörésének első céljai között volt Magyarország
megsemmisítése, amelyen át nyert volna magának további utat nyugat fe-
lé, hogy tehát valóban az önvédelem parancsa adta kezünkbe a fegyvert, s
azt is tudjuk, hogy a tengelyhatalmak győzelme nélkül nincs biztosítva lé-
tünk és nyugalmunk a vörös rémmel szemben, hogy sorsunk fegyvertársa-
ink sorsával a legszorosabban össze van forrva.”⁴⁴

Márpedig az élethalál-harcban nem maradhat senki semleges, és Magyar-
országnak, mint „megtámadott” félnek nemcsak lehetősége, hanem kötele-
zettsége is részt venni a szovjetellenes háborúban:

„A Sátán világfelforgató terveivel és világhatalmi igényével fellépő Orosz bi-
rodalom ellen is megindult a küzdelem, az első meglepetésekből felocsú-
dva, itt mindenki előtt nyilvánvalóvá lett, hogy abban a világégésben, mely
az egész földgolyót átokként szállta meg, a magyarságnak is tevékeny részt
kell venni.”⁴⁵

⁴² ENYEDY ANDOR: XXVI. sz. körlevél. Lelkészársaimhoz! In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. december 20. (51–52. sz.) 217–218. p.

⁴³ Egy főispáni beszédhez. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1941. február 18.; ECSÉDY ALADÁR: Háborús aratás. In: *Magyar Református Híradó*, 1943. július. stb.

⁴⁴ A Pápai Református Egyházmegye Pápán, 1942. évi augusztus hó 7-én tartott évi ren-
des közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Lampért Lajos. Pápa, 1942. 5–6. p. (Jókay-
Ihász Miklós gondnok.)

⁴⁵ ZSÍROS JÓZSEF: Sub gratia Dei. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. június 13.
(24. sz.) 101–102. p.

A háborút gyakran ábrázolták „keresztes hadjáratként”, amelyet Isten irányít, így biztosak is voltak a győzelemben, ami csak attól függött, hogy mennyire jó keresztények a hadba vonultak és az itthon maradottak:

„Európa keresztyén népei fogtak össze a keresztyénség kifejezett ellensége: a kommunizmus ellen. [...] A szörnyű háború áldott következménye – szent meggyőződésünk szerint – a Sátán csúfos kudarca, a kommunizmus pusztulása lesz. [...] Krisztus ügyének, a keresztyén magyar kultúrának a védelmében lépett a küzdőterre a magyar hadsereg.”⁴⁶

A háború legfontosabb interpretációja tehát: szörnyű és pusztító, ugyanakkor elkerülhetetlen jelenség, a győzelemért pedig áldozatot is vállalni kell. 1941–1944 között az ország területe még kevés háborús kárt szenvedett el. Ebben a periódusban Magyarország már nem semleges, hanem hadviselő fél (ennek megfelelően az egyházi megnyilvánulások is ilyen irányba változtak), ugyanakkor a háború a magyar társadalom számára sajátjának érzett, ugyanakkor még mindig „távoli” dolog. Egy találó megfogalmazás szerint:

„Ilyen világégés még nem pusztított ezen a földön. Minket magunkat még nem rázott meg ez a hatalmas vihar, mert Isten kegyelméből viszonylagos békességben élünk, a harangok hívogatóan szólnak, és templomi népünket egyelőre, vagy eddig nem fenyegette bombatámadás. Erről a háborúról, akik a fronton még nem voltunk, csak képekről és híradók filmkockáiról kapunk ízelítőt.”⁴⁷

Gyakran találkozunk azzal a képpel, amely a bolsevik Szovjetuniót az Antikrisztussal azonosítja, vagy legalábbis állítja párhuzamba, így az ellene folytatott háborút automatikusan a keresztyének igazságos harcaként lehetett jellemezni:

„Történelmi idők vihara száguld világszerte. Ami lehetetlennek látszott még csak tegnap, ma már mint közönséges dolgot meg is szoktuk. Mikor e sorokat írom, a Jeges-tengertől le a Kárpátok vonaláig és onnan le a Fekete-tengerig, Afrikában és Ázsiában – mint egyik közírónk mondta – a háború vastalpai alatt nyög a föld. Krisztustól teljesen távol álló szellemi áramlatok és irányzatok, önző társadalmi osztályok, különböző fajok, hatalmi csoportosulások és rendszerbe foglalt gazdasági érdekek vívják a hadtörténelemben eddig nem említett arányokban sorsdöntő csatáikat.”⁴⁸

A háborút a megelevenedett apokalipszisként jellemezte, és elítélte az antifasiszta koalíció nyugati nagyhatalmait, mert készek voltak szövetségre lépni az

⁴⁶ KÖVÉR PÁL: Kereszteshadjárat. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1941. szeptember 20. (38. sz.)

⁴⁷ VARGA JÁNOS: A misszió akadályai és lehetősége a jelen viszonyok között. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. október 9. (41. sz.) 167–168. p.

⁴⁸ Az Őrségi Református Egyházmegye 1941. évi szeptember 2. napján Kőrmenden tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Összeáll.: Vörös Lajos. Zalaegerszeg, é.n. 4–6. p. (Fejes Gábor esperes.)

Atyát és a Fiút tagadó (vö 1Ján. 2,22.) Antikrisztussal. Ezzel szemben áll viszont az Isten akaratát teljesítő magyarság, mely szövetségeseivel együtt fegyvert fogott a Szovjetunió ellen, s ebben Isten mellett különösen Horthyt illette a hála és köszönet:

„Két évtized alatt összegyűjtötte és összefogta a nemzet erőit, s aki ismét nemzetet alkotott a magyarból. Bölcs előrelátással, békés fegyverekkel vívja igazságunk diadaláért folytatott emberfeletti küzdelmét. Áldás életére. De mulasztás volna, ha megfeledeznénk vitéz honvédeink fegyvertényeiről. Hisszük, hogy minden levágott rész visszatér. E hitben olyan Európa-térképet várunk, amelyen a megértés és a történelem adta ezeréves jog, nemkülönben az annak idején Trianonban egyetlen gesztussal mellőzött földrajzi adottságok figyelembe vételével fogják kijelölni a háború befejeztével a magyar határokat és megteremtik Magyarországnak őt megillető helyét a nap alatt.”

A prédikációkban rendszeressé váltak a háborús hasonlatok. A keresztények hétköznapi életét a fronton harcoló katonákéhoz hasonlították, és hangsúlyozták: a hátszág hívóinek helytállása isten szemében ugyanolyan fontos, mint fegyverrel az orosz pusztákon harcolóké. A hátszág életét gyakran nevezték „belső frontnak”, a bibliai Dávid király barlangját „óvóhelynek”,⁴⁹ az öszövétségi militarista történeteknek pedig a szemben álló hadseregeket feleltették meg. Egy cikkben ezt olvassuk a háborús frontok újraértelmezése kapcsán:

„Van azonban egy másik hadszíntér is: a lélek frontja. Erre a hadszíntérre ki van ma vezényelve minden lélek, hogy megvívja a reá váró harcot. Amint lassan minden nemzet belesodródik a háborúba, vagy legalábbis a hadviselő felek melletti színvállásba, úgy sodródik bele a mai idők lelki küzdelmeibe minden teremtetett lélek.”⁵⁰

A szerző elégedetten állapította meg, hogy „a világháború szörnyűséges pusztításaival nem a mi földünkön, hanem idegen területen folyik”, amelyben szintén az isteni kegyelem megnyilvánulásait látta, amelyért a keresztény magyarok hálaadással tartoznak. Az ország háborús pusztítását megelőzendő a könyörgések fokozására, takarékos és fegyelmezett életmódra, a hadbavonultak családtagjai melletti kiállásra, adakozásra szólított fel. A prédikációkban szereplő bibliai idézeteket rendszeresen a háborús propaganda szolgálatába állították. A sajtócikkek gyakran hangoztatták az itthoniak és a fronton szolgálók harcának közösségét, utóbbiaktól is bátorító híreket közöltek.⁵¹

A teológusok gyakran rámutattak, hogy a háború az Istentől való elfordulás, a bűn következménye, de szinte mindig részletezték, hogy a háború-

⁴⁹ DARÁNYI LAJOS: ...Amíg elvonulnak a veszedelmek. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. január 31. (5. sz.)

⁵⁰ Helyzetjelentés a lelki frontról. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1941. szeptember 16. Vö. pl.: A belső arcvonal gyülekezeti megszervezése. In: *Lelkészegetesület*, 1943. január 9. (1.) 3–4. p. stb.

⁵¹ „A mi hitünk ma éppen olyan törhetetlen a győzni akarásban, mint ezelőtt tíz hónappal. [...] Itt csak egy a cél: a győzelem!” Levél a harctérről. In: *Szatmári Református Híradó*, 1943. január 23.

hoz vezető bűnöket nem a magyarok, hanem más nemzetek követték el.⁵² Ezzel az elhárító (önfelmentő) magyarázattal vált megindokolhatóvá a magyar nép háborús szerepvállalása. A lelkészek is érezték, hogy az egyik legfontosabb ellentmondás az lehet a hívőkben, hogy megmagyarázzák: a békességet, szeretetet hirdető keresztyénségnek ezúttal a háború, pontosabban az „igazságos háború” mellett kell érvelni. A sátorlajújhelyi lelkész egy cikkében például arra hívta fel a figyelmet, hogy a próféciaikban „békeség fejedelmeként” (Ésa. 9,6.) aposztrofált megváltó úgy beszélt, hogy „nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre, hanem hogy fegyvert”. (Mt. 10,34.) Magyarázata:

„Népek milliói ma is várják epekedő reménységgel a Békesség Fejedelmét. Ő azonban békesség helyett ma is küzdelmet és harcot ígér a világnak. Küzdelemre szólítja Istennek minden gyermekét a gonoszság ellen, harcot indít a Sátán minden hatalma ellen. Ebben a harcban reád is számít, és a te kezédbe is fegyvert akar adni, hogy vele együtt győzelemre juthass. [...] Békességünk csak úgy lesz, ha előbb harcolunk, és e harcban legyőzzük az ellenséget, mert Krisztus is a Gonosz felett aratott győzelme által lett a Békesség fejedelme.”⁵³

Ezeknek a háború idején keletkezett református egyházi szövegeknek sajátossága továbbá, hogy állandóan mozgósító jellegűek voltak. A lelkészek harcot hirdettek a közönyösség és a depresszió ellen, gyakran arról beszéltek, hogy az itthon maradottaknak ugyanúgy helyt kell állni, mint a frontokon harcolóknak. Az egyházi értekezleteken állandóan téma volt, hogy milyen mértékben beszéljenek a templomokban a háború szörnyűségeiről. Mindenkit ez foglalkoztatott, nem lehetett marginális témaként kezelni, viszont ha túlzottan élénken beszéltek a halottak nagy számáról vagy a romba dőlt városokról, a híveket inkább félelem és csüggedés fogta el. „Szabad-e nekünk egészen feleslegesen fokozni a lelkek amúgy is meglévő feszültségét?” – tette fel a kérdést egy lelkész, leszögezve, hogy nem lehet cél az érzelmek öncélú felkorbácsolása a háború pusztításainak naturalisztikus részletezésével.⁵⁴ Azt kell hangsúlyozni – mondta –, hogy „Istennek célja van még a világviharral is”. A prédikáció élénkségét nem érzélgősséggel, hanem „hősi korhoz illő hősi gondolkozással” kell elérni. A lelkész súlyos feladata és felelőssége, hogy a kivételes korban megértessék: áldozatot kell hozni a túlélés érdekében, a szószék adta hatalmat a lelkek megerősítésére kell felhasználni: „Ma úgy kell prédikálnunk, hogy igehirdetésünkben erő származzék, erő a mai élet terheinek hordozására, erő a nehézségek felett való diadalmaskodáshoz.” Ugyanez a szerző később is elmélkedett arról, hogy „ma tehát minden eszközt meg kell ragadnunk az

⁵² Pl.: N.S.B. [NAGY SÁNDOR BÉLA]: A Lélek világossága. In: *Pünkösti Világosság. Lelkipásztori üzenet a Sátorlajújhelyi Református Egyházközség tagjaihoz. 1941. Pünkösztjére*. 1. p.; SZ.A. [SZABÓ ALADÁR]: Szeretett honvédtestvéreinknél. In: *Református Híradó*, 1943. március. („Igen súlyos harcokat kell vívniok [katonáinknak] a támadó [!] ellenséggel.”)

⁵³ N.S.B. [NAGY SÁNDOR BÉLA]: A Békesség Fejedelme. In: *Világosság. Lelkipásztori üzenet a Sátorlajújhelyi Református Egyházközség tagjaihoz. 1942. Karácsony*. 1. p.

⁵⁴ H.L.: Ahogyan ma nem szabad prédikálnunk. In: *Lelkészegyesület*, 1942. január 10. (12.) 6. p.

egyházban is a hősi lelkület ébrentartására, a hősi gondolat hangsúlyozására”.⁵⁵ Miközben szembeállította az „asszonyos sopánkodást” a „bátor férfias kiállásra való buzdítás” lelkipásztoroktól elvárható kötelességével, a rendkívüli időket így jellemezte: „Kis nemzet csak úgy formálhat jövőt a maga számára, ha a hősök nemzete lesz. Ma szószerkeinken is ezen kell, hogy legyen a hangsúly. Nem siránkozás az áldozatok hozatala felett, hanem büszke vállalása a terheknek és az áldozatoknak: ez kell, hogy legyen ma minden prédikációnak a veleje.” Ennek értelmében figyelmeztetett az elesett hősekről való méltó megemlékezésre, az önfeláldozás példamutató magatartásának követésére.

A háborús igehirdetés „módszertani” kérdései sokat foglalkoztatták a lelkészgyűlések résztvevőit, a megszólalók legtöbbször a háborút, mint új, az igehirdetésre kínáló alkalmat kezelték. A lelkészek ugyan nem kívánatos, szörnyű dolognak tekintették a vérontást, de igyekeztek annak eseményeit az egyház céljai szolgálatába állítva értelmezni. Ezért volt, aki hangsúlyozta, hogy kerülni kell a direkt közéleti utalásokat, „divatos háborús szólamok ismétlését, politikai jelszavak hangoztatását”, a középpontba az Isten által előírtakat kell állítani, bibliai alapokon.⁵⁶

Az egyház célja egyértelműen a társadalom rendjének megőrzése és fegyelmezett mozgósítása volt. Különösen akkor, amikor egyre többet kellett foglalkozni a fronton elhunytak hozzátartozóinak vigasztalásával. Nagyon fontos volt az egyháznak, hogy a hívek a háború nyomán ne kezdjenek kételkedni Isten létezésében és a győzelemben, ne lazuljon, hanem inkább erősebb legyen a fegyelem, az erkölcsös, keresztyén életvitel. Az ilyen irányú kísértések elhárítását hangsúlyozta Enyedy Andor püspök, amikor arról beszélt, hogy a „háborúban nemcsak az emberélet olcsó, de eladóvá és olcsóvá válik sokszor a becsület, a tisztesség, a meggyőződés, a tisztaság is”.⁵⁷ Ugyanakkor a lelkészek nem hagytak kétséget afelől, hogy a keresztyénység győzelméhez áldozatokra is szükség van, ahogy például a kisoróti lelkipásztor hangsúlyozta: „Az Igével világítunk rá arra az igazságra, hogy ha a család- és nemzetvédelem úgy kívánja, nem szabad visszariadni a legnagyobb áldozattól sem, saját életünk és családtagjaink feláldozásától sem.”⁵⁸ A „belső arcvonal” feladatának a gazdasági és erkölcsi erők fokozását, a család-, nép- és nemzetvédő munkát, valamint a hadbavonultakról és családtagjaikról való intézményes gondoskodást nevezte. Az igehirdetésben

⁵⁵ H.L.: Megemlékezés a hősekről. In: *Lelkészegyesület*, 1943. január 23. (3.) Ugyanezt alapította meg az ORLE által az egyházmegyei lelkészértekezleteknek adott feladatra reagálva: VARGHA KÁLMÁN: Igehirdetés és lelkigondozás a mostani háború idején. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1944. január 16. (3. sz.) 11–12. p. „Falusi népünknek sokszor furcsa az igehirdetésről a kritériuma, különösen a háborús idők igehirdetéséről” – állapította meg, s az elkeseredésre, sírásra hajlamos – főleg falusi nők által képviselt – elvárásnak nem szabad eleget tenni.

⁵⁶ Ld. pl.: TÓTH LAJOS: Lelkészegyesületi közgyűlés Abaújban. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. 34. sz. 141–142. p. (Fűrjesz István lelkész.); VÁLYI JÓZSEF: Gömöri lelkészértekezleti gyűlés. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. 35. sz. 144. p. (Urbán Károly lelkész.); A sárospataki lelkipásztori konferencia. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1942. szeptember 12. (37. sz.) 160–161. p.

⁵⁷ ENYEDY ANDOR: Pásztorlevél a tiszáninneni református egyházkerület gyülekezeteihez és tagjaihoz. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1943. január 15.

⁵⁸ CSOMÁR ZOLTÁN: A hadbavonultak és hozzátartozóik pásztori gondozása. In: *Lelkészegyesület*, 1943. június 26. (25–26.)

a vigasztaló, Isten kegyelmét hirdető bibliai helyeket hangsúlyozta (például Ésa. 40,1–2.), abból a megfontolásból, hogy „kell az Ige vigasztaló, hiterősítő és bátorító szava annak a honvédnek, aki az istentelenség szörnyetegével küzd odakint a végtelen orosz harcmezőn”. Az itthon maradottak gyülekezeteit a lelkészek irányításával „hadigondozó közösséggé” kell alakítani – mondta, melyek téli ruhát, karácsonyi szeretetsomagot gyűjtenek a honvédeknek, sőt az átvonuló sebesültvonatok utasai számára is élelmiszert, cigarettát stb. juttatnak. A „harctéren értünk küzdő katonák lelki ellenálló képességét” a rendszeres levelezés és a hiterősítő irományok megküldése fokozza, a hozzátartozókkal pedig a lelkészeknek meg kell értetni, hogy akik Istent szeretik, minden a javukra válik, még a háború is. Nemcsak a szószékről kell prédikálni, hanem személyesen kell felkeresni és vigasztalni őket, kifejezett „környezetanulmányokat” is végezni kell. Konklúziója szerint:

„Ez a most folyó totális háború a magyar családot és nemzetet a lét és nemlét kérdése elé állítja. Fel kell tennie ebben az élethalál-harcban minden lelkipásztornak önmaga előtt ezt a súlyos kérdést: hogyan tehetem magam testileg és lelkileg leghasznosabbá a magyar család- és nemzetvédelem belső arcvonalán.”

Magyarországon 1942-től már vidéken is alapvetően változtak meg a hétköznapiak. A legfontosabb témává a harcoló katonákkal való kapcsolattartás, az itthon maradottak vigasztalása vált, amelyhez egyre gyakrabban társult az élelmiszer- és fűtőanyag-hiány, az információ-források pedig egyre jobban beszűkültek. A lelkészek határozottan igyekeztek fellépni a rend fenntartása érdekében, a rémhírek terjedését megakadályozni, a híveket folyamatosan bátorítani. Arra buzdítottak, hogy adakozzanak az áldozatok hozzátartozóinak, buzdítsák és vigasztalják egymást. Nyárádszereda lelkipásztora a „belső front” tudatosítását a nemzetet „öntudatos néppé nevelő” tényezőnek nevezte, amely mögött ezer éves tapasztalat áll.⁵⁹ A református lelkész „nemzetnevelő szolgálatban” vesz részt – szögezte le, akinek főleg az ifjúság nevelésében való szerepét hangsúlyozta: „A református lelkipásztorra nehezuult a színmagyarságnak úgyszólván minden terhe, s vállalta és hordozta népe legsúlyosabb terhét is, a legégetőbb sebeket, a legnagyobb nyomorúságokat is.” A „belső fronton” való helytállásban mindenkinnek első számú kötelessége „mindent megtenni a nemzet ellenálló erejének fokozása érdekében. Ha valaki ebben a tekintetben passzíve viselkedik, az ellensége ennek a nemzetnek, ennek az országnak, s tudatosan pusztulását készíti elő.”⁶⁰

Mindez alapvetően nem változott meg 1944 tavaszától, amikor az ország területe hadszínterré változott. Magyarország 1944. március 19-i né-

⁵⁹ DÁVID GYÖRGY: A református lelkipásztor szerepe a magyar lelki front kialakításában. In: *Lelkészegyesület*, 1944. február 5. (5. sz.) 1–3. p. Ld. még: SEBESTYÉN JENŐ: A kálvinizmus nemzetépítő ereje. In: *Lelkészegyesület*, 1944. július 8. (27. sz.) 3. p. stb.

⁶⁰ MAGDA SÁNDOR: A belső front. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1943. május 8. (19. sz.) 75–76. p. A szerző nemcsak a magyar államot és vezetőjét, de a kormányzó Magyar Élet Pártját is meleg szavakkal üdvözölte, amiért együttműködik az egyházakkal.

met megszállása érdemben nem módosította a háború megítélését, a közleledő frontvonalak ellenére sem, inkább a korábbi tendenciák erősödéséről beszélhetünk. Magával a megszállással kapcsolatosan nem nagyon adtak hírt az egyházi orgánumok, inkább a kontinuitás sugalmazása szembetűnő.⁶¹ Talán jellemző lehet az a nagykőrösi csendőrségi jelentés, miszerint a bevonuló német katonaság „példásan és fegyelmezetten viselkedett, a polgársággal összetűzése nem volt, a lakosság egy kissé tartózkodóan fogadta, de pár nap múlva a tartózkodás felengedett”. Ebben komoly szerepet játszott Paczolay György református lelkész (nem mellelesleg: nyilas országgyűlési képviselő), aki meghívta lakására a német és magyar tiszteteket.⁶²

Egy tiszáninneni teológiai tanár jellemző módon hangsúlyozta, hogy a keresztyének tudják, a Sátán napjai meg vannak számlálva, a világ Krisztus eljövetele előtt áll, ezért hirdetni kell az evangéliumot, akkor is, ha az aktuális jelen még nem Krisztus uralkodásának, hanem a szenvedéseiben való részvételünknek az időszaka:⁶³

„Az egyházra, Krisztus népére ma világszerte rég nem látott próbatételek időszakba következett el. Mert az egyház ma újonnan felismerte a világ iránti felelősségét és új bátorsággal, új hűséggel kezdi hirdetni Krisztus egyetemes királyi uralmát az emberi élet minden viszonylatában. [...] Nemcsak az egyháznak, hanem ennek a saját vesztébe rohanó mai emberi világnak is létkérdése, hogy mi milyen egyház leszünk, melyik utat választjuk: a hitvallás szenvedésbe, de aztán mennyei dicsőségbe vezető útját, vagy pedig a tagadással azonos elhallgatás útját, amelyen egyelőre nem lesz bántódásunk, de a vége – megszégyenítő kudarc, örök vereség.”

Ugyanebben a lapban a reménység, a meg nem alkuvó keresztyén elkötelezettség történelmi távlatokba helyezéséről is olvashatunk:

„A nagy megpróbáltatások korszakain, Néró császár kegyetlenkedésein, a gályarabok szenvedésein a pünkösdi Lélek hitével, erejével lehetett csak győzedelmeskedni. A most tomboló szörnyű háború ismét örvények szélére sodorta a keresztyénséget s ennek keretén belül népeket fenyeget végpusztulással. Nincs a napnak órája, melyben ne aggodalmaskodnánk nemzetünk, magyar fajtánk sorsáért. De aggodalmaskodásaink közepette, messze fénylő lánggal lobban fel a magyar Lélek megtartó hite, ereje. Azé a magyar Léleké, mely testet öltött a vérszerződésben és soha el nem múló örök valósággá lett. [...] Mert örök a lélek diadala s veszendő az anyag. Nem az emberek tömegei, a harceszközök sokasága, hanem az igaz ügy hitével harcolók lelki ereje, lelki felkészültsége s a végső győzelembe vetett hite hozza meg a diadalt. A ma folyó élet-halál harcban fajtánk léte és jövője, gyermekeink boldogsága forog kockán. Soha nem volt ilyen szűkségünk a magyar Lélek erejére, hitére, mint most. De ez az erő, ez a hit él is bennünk. Hiszünk fajtánk fennmaradásában, végső győzelmünkben. Mert

⁶¹ A püspökök magatartására: GERGELY, 1994.

⁶² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 149. (= Belügyminisztérium. Reservált iratok) 651.f. 2. 96. dob. 1944-4-1006.

⁶³ NAGY BARNA: Áldozócsütörtöki evangéliom. In: *Zempléni Reformátusok Lapja*, 1944. május. 1–2. p.

biztosítja számunkra ezt a győzelmet a pütkösi Lélek kifogyhatatlan erejéből táplálkozó magyar Lélek.”⁶⁴

A lelkészek többsége az utolsó pillanatig a háborús célok értelméről, a győzelem reményéről beszélt, például Fejes Gábor Őrségi esperes:

„Nemzetünk színe-virága a Kárpátok előterében állja a bolsevizmus minden emberi értéket, kultúrát, Istenhitet, életet megölni akaró pusztítását és vad rohamát. De fiaink szívében ott van a Krónikás bátorítása: Légy erős, sőt legyünk bátrak mindnyájan a mi népünkért és a mi Istenünk városaiért. (1Krón. 19,13.) Mint az ifjú oroszlán, bátrak. (Péld. 28,1.) Bátor kiállásuk a külső fronton, felajzott harckészségük, párosulván a szigorú kötelességtudattal, azt eredményezi, hogy mi, ha ellenséges terrorbombázóktól nyugtalanítva is, de a belső fronton végezhetjük napi munkánkat, mely jellegét nem tekintve arra irányul, hogy miénk legyen a győzelem.”⁶⁵

Az esperes is elismerte az ellenség fenyegető túlerejét, de célnak továbbra is Nagy-Magyarország helyreállítását és a győzelmet jelölte meg. Ugyan-ezen egyházmegyei gyűlés határozatai között olvassuk:

„Egyházunk jövő, külső életfeltétele a most dúló háború kimenetelétől, illetve a magyarság számára kedvező kimenetel esetén is az új Európa világnézeti berendezettségétől függ. Amit ma a külső életkörülményekre nézve helyesnek látunk, esetleg holnap cáfolni leszünk kénytelenek. [...] Más a helyzet, ha további kapcsolatban maradunk az állammal, vagy megszűnik a jelenlegi, anyagi szempontból előnyös, lelki szempontból szégyenteljes kitartottság állapota.”⁶⁶

Imre Sándor főjegyző szavaiból pedig a háború közvetlen élménye is megragadható:

„Most már az ágyúdörgés, puskaropogás, gépfegyverkattogás zaján kívül közvetlen közelünkben zúgnak a halált hozó bombázók, robbannak a több tonnányi súlyú bombák és a polgári lakosság, közöttük gyermekeink és asszonyaink is hadicélpontokká váltak.”⁶⁷

A tatai egyházmegye esperese is így határozta meg az aktuális feladatokat:

„Harcolnunk kell pusztá létünkért, hazánkért, egyházunkért, családunkért, és el kell hordoznunk mindama nagy megpróbáltatásokat, melyek a súlyos bombatámadásokkal ránk szakadtak és sok magyar életet pusztítottak el.”⁶⁸

⁶⁴ TÓTH SÁNDOR: A Lélek diadala. In: *Zempléni Reformátusok Lapja*, 1944. június.

⁶⁵ Az Őrségi Református Egyházmegye 1944. évi augusztus hó 23. napján Körmenen tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Összeáll.: Vörös Lajos. Zalaegerszeg, é.n. 5. p.

⁶⁶ Uo. 75. p.

⁶⁷ Uo. 96. p.

⁶⁸ A Tatai Református Egyházmegye 1944. évi július hó 26-án Tatában tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Szerk.: Besse Lajos. Pápa, 1944. 3. p. (Leőke Károly esperes.)

Az 1944-ben bekövetkezett tömeges légitámadások a háború kézzelfogható élményeként jelentek meg az egyházi szövegekben. Élesebbé vált a háborús pusztítás elítélése, a békevágy megfogalmazódása, ugyanakkor nem változott meg a háborús elkötelezettséggel kapcsolatos attitűd. A június 2-i miskolci bombázás következtében aktuálissá vált bibliai ígéről olvashatunk a helyi sajtóban: „Feljött a halál az ablakainkba, bejött a palotáinkba, kipusztította a gyermekeket az utcáról, az ifjakat a terekről.” (Jer. 9,21.) A romokat el lehet takarítani – fogalmazott a cikk szerzője –, „de az emberi gonoszság tényét, annak rettenetes következményét nem lehet egyszerűen eltüntetni”.⁶⁹ S bár az óvóhelyeken tapasztalt összefogás elégedettséggel töltötte el, megszólaltatta a kételkedés bizonytalanodó hangját is: „Nem értjük ezt a háborút. Úgy látjuk, amit a józanság, az ésszerű hadvezetés eddig fontosnak tartott, az most háttérbe került.” A legfontosabb a reménység, a megpróbáltatásokkal való szembefordulás hangoztatása lett a bombázások idején is.⁷⁰ Voltak, akik óva intettek attól, hogy az egyre közelebb kerülő háborús megpróbáltatásokat az utolsó ítéletként kezeljék.⁷¹

Az egyháziaknak a zsidósággal, zsidómentésekkel kapcsolatos tevékenységét dokumentáló cikkekre csak röviden utalhatok.⁷² Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a zsidóság jogfosztását jelentő jogszabályok megalkotását is az állami propagandának megfelelő egyházi-vallási kommentárokkal fogadták. Az első zsidótörvény kapcsán például egy cikk visszautasította azokat a véleményeket, amelyek gyűlölködésnek tartották a zsidóellenes intézkedéseket.⁷³ Ezzel szemben úgy vélte:

„Pedig csak gyermekeit féltőn szerető nagyoknak gondoskodását foglalja magában. Magyar föld szerelmesét védi, kinek földje mellett az idegen morál gyilkos öleléséből a krisztusi lelket is menteni akarja. Nem a zsidókat kiszorítani, nem egy fajt akar tönkretenni, vagy éppen leléptetni a magyar élet színpadjáról, hanem lelkében megfertőzött, testében összetört sok millió magyar keresztyént akar hosszú tusakodás után ősei vére által szerzett örökséghez hozzájuttatni. Ez pedig nem luxus, hanem kötelességünk, ha élni akarunk.”

A zsidótörvényt a keresztyénség védelmének, a zsidóság romboló hatását ellensúlyozni hivatott lépésnek minősítette, s ugyan hangsúlyozta, hogy imádkozni kell a zsidókért, de az imádság célját így foglalta össze: „Hogy Isten ragadja ki őket elvakultságukból s éppen ezért felvesszük a harcot olyan bűnök ellen, mellyel a zsidóság megrontja a többi népeket.”

A folyamat végpontján, 1944-ben még a gettósítás és a deportálások időszakában is olvashatunk olyan véleményeket, amelyek az állami intézkedéseket megértéssel fogadták. Egy lelkész például arról értekezett, hogy a zsidók maguk tehetnek a megpróbáltatásaikról, mert kollektíven bűnösök

⁶⁹ K.L.: Romok üzenete. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1944. június 15.

⁷⁰ Ld. pl.: Sz. A. [IFJ. SZABÓ ALADÁR]: Szírének üvöltései. In: *Magyar Református Híradó*, 1944. május.; RÉTHY LÁSZLÓ: „Uram, tarts meg!” In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1944. június 11. (24. sz.) 107–108. p.

⁷¹ Ld. pl. HATVANI LAJOS: „Ez még nem a vég!” In: *Magyar Református Híradó*, 1944. október.

⁷² Részletesen ld. 7. és 10. sz. jegyz.-kben idézett irodalmat.

⁷³ Ezért gondoljuk... In: *Világosság*, 1938. május.

és istentelenek, az „emberiség átkát, romboló elemét” jelentik, el kellene ismerniük a keresztyének elleni bűneiket, és meg kellene térniük Istenhez.⁷⁴ Kétségtelen, hogy sok egyházi személy mentett zsidókat a vészkorszakban, de az is, hogy az ehhez hasonló megnyilatkozások nyilván összefüggenek a magyar társadalomnak a zsidóság jogfosztását és a deportálást illető túlnyomórészt közönyös magatartásával.

1944 őszén már a szovjetek elől menekülő lakosság problémáival is foglalkozniuk kellett az egyháziaknak. A szovjet megszállás idején az egyházi élet számos helyen szünetelt.⁷⁵ Sok lelkész, tanító is elmenekült, az egyházi épületekben sok kár keletkezett. „A legaktuálisabb téma ma sajnos a menekülés, ami napról-napra, sőt óráról órára elképesztő mérveket ölt” – írta cikkében az ORLE lapja.⁷⁶ A viszonyok gyors és radikális megváltozását jelentette, ahogy felhívásokat tett közzé az egyházközségek számára a menekültek fogadására, tanácsokat adott a megfelelő ruházat, élelmiszer-mennyiség, személyes iratok előkészítésére stb. A fennmaradt szűkszavú források ebből az időszakból lényegében már csak egyetlen témáról szólnak: Isten kegyelméről, az Istenbe vetett hit megőrzésének fontosságáról. A szovjet katonáknak a polgári lakossággal szembeni kegyetlenkedései idején számos lelkész, egyházi személy próbált menedéket és vigasztalást nyújtani a szenvedőknek, 1944 őszétől azonban bátorításaik az átvonuló frontok következtében csak kevésbé jelenhettek meg a nyilvánosság előtt.

Az elmenekült és visszatért lelkészekről, tanítókról, a megrongálódott nagyszámú templomról egykorán a sajtó is közölt statisztikai összesítéseket.⁷⁷ Enyedy Andor püspök találó észrevétele szerint „kábultságba dermedtek, téli álomba merültek a lelkek”, így az egyház feladata 1945 elejétől a vigasztalás, majd az ébresztés lett, amelyet a bűnbánat és az újrakezdés reménysége egészítettek ki, mint a háború utólagos interpretációjának első elemei. Győry Elemér püspök például így fogalmazott: „Az anyaginál is nagyobb az erkölcsi kár, amelyet ez a háború és a nyomában járó erkölcsi járvány idézett elő. Az »Ige egyházának« népe nem bizonyult Isten népének...” A vidéki sajtó elemzései is ebbe az irányba, Isten kegyelmének hangoztatása irányába mutattak:

„A mostani időkről általában az a vélemény, hogy nehéz idők. Súlyosan nehéz napokat élünk. Nehéz, mert hiszen gazdaságilag, szellemileg, erkölcsileg romokban hever szinte az egész ország. Nincs elég kenyér. Fenyeget a tél hidege. Nincs együtt a család. Fogságban sínylődnek ismeretlen sorsban még sokan. Megromlott a pénz. Teret talált magának a gyűlölet és a bosszú. Bizony, nehéz idők ezek! Álljunk meg csak egy pillanatra! Ez a dolognak csak az egyik oldala. Van ezeknek a mostani napoknak egy félelmetesen szép oldala is. Így is lehet látni [...] félelmesen szép időket élünk.”⁷⁸

⁷⁴ KÖVÉR PÁL: Az aktuális ige. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1944. június 3. (23. sz.) 89–90. p. A cikk azzal zárult, hogy „illetékes hely kijelentése szerint a zsidókérdést a keresztyén szeretet jegyében oldja meg kormányunk”.

⁷⁵ Ld. pl.: Ahogy lehet. In: *Református Egyházi Értesítő*, 1944. szeptember 8.

⁷⁶ A menekülésről. In: *Lelkészegetesület*, 1944. október 28. (37. sz.) 3–4. p.

⁷⁷ Pl.: *Református Híradó. Karácsonyi gyülekezeti körlevél*. [1945]

⁷⁸ *Magyar Református Híradó*, 1945.

Utóbbi alatt a romok eltakarítását és az újjáépítés munkáját értette, a legfontosabb, ide illeszkedő bibliai ígét pedig az 2Kor. 6,2-ben találta meg. („Mert ő mondja: Kellemetes időben meghallgattalak, és az üdvösség napján megsegítettelek. Ímé itt a kellemetes idő, ímé itt az üdvösség napja.”)

Összességében elmondhatjuk, hogy a háború interpretációja a magyar református egyházban egyértelműen politikai indíttatású volt, szoros összefüggésben az állami propaganda követésével. Az egyház állásfoglalásait a nemzeti nézőpont dominanciája jellemezte, a bibliai tanításokat egyértelműen az ország háborús szerepvállalásának egyes állomásaihoz igazították. 1945-ben az egyháznak radikális teológiai fordulatot kellett végrehajtania, amelyre a kommunista diktatúra kiépülése miatt már alig maradt ideje. De ez már egy másik interpretációs kérdéskörbe tartozik.